

Р. Г. Миська, Я. В. Погоральський

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ ПОБЛИЗУ СЕЛА БІЛЕ НА ЧОРТКІВЩИНІ

Археологічні дослідження показали, що більше городище (Біла III) датується кін. IX — X ст. та може бути інтерпретоване як городище-князівська фортеця. Два інші городища розміщені безпосередньо на лівому березі Серету відносяться до XII—XIII ст. та можуть пов'язуватись із літописним Моклековом. Проте для остаточного вирішення зазначеного питання необхідні більш масштабні стаціонарні археологічні дослідження.

К л ю ч о в і с л о в а: Городище, кераміка, культурний шар, шурф.

Удобусередньовіччя Західне Поділля було одним із найбільш заселених східнослов'янських регіонів. Свідченням цього є численні археологічні пам'ятки празько-корчацької (Звиняч, Тербовля, Кровінка, Зелений Гай, Колодрібка, Горошева) та райковецької (Біле III, Тербовля, Старий Збараж) культур, княжого часу (Тербовля, Біле I—II, Старий Збараж, Микулинці, Звенигород, Більче Золоте, Устя, Тудорів).

Соціально-політичний і економічний розвиток слов'янських племен приводить у VIII—X ст. до поширення нового типу поселень — городищ, — які стають центрами суспільного і господарського життя громади, а в добу Київської Русі — осередками княжої влади в окрузі. Значний інтерес з точки зору дослідження різних сторін життя місцевого населення у переддержавний та княжий періоди викликають маловивчені донедавна три городища в околицях с. Біле Чортківського р-ну на Тернопільщині.

Про ці пам'ятки вперше згадує польський дослідник В. Пшибиславський, повідомляючи про два городища в ур. Монастирська, по обидва береги яру, по якому тече струмок, що впадає під ними в р. Серет і третє, найбільше, котре знаходиться в ур. Черна, на лівому березі згадано-

го струмка [PrzybysBawski, 1906, p. 22]. Розвідувальні роботи в околицях с. Біле у 2004 р. провели Р. Миська та М. Бігус, в результаті чого було локалізовано пам'ятки та складено їх окомірні плани. Вони знаходяться на північ від села, на стрімких, покритих лісом, високих берегах потічка (рис. 1). Датування пам'яток під час цих обстежень встановити не вдалось [Миська, 2004]. Тому завданнями досліджень 2006 р. було встановлення хронології, потужності і характеру культурного шару пам'яток, а також вивчення конструктивних особливостей системи укріплень та житлових споруд на городищі Біле III.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ БІЛЕ III (ур. ЧЕРНА)

Пам'ятка розташована на мисі, утвореному вигином берега глибокого яру, по дну якого протікає потічок. Городище має складну структуру: з напільної сторони воно захищене чотирма лініями оборони. Його площа становить приблизно 7,65 га. На зовнішніх площадках городища зафіксовано кілька т.зв. «западин» — решток заглиблених житлових споруд.

Через городище проходить давня дорога, яка в місцях перетину з валами утворює розриви — в'їзди. За зовнішнім валом, з південного боку городища, дорога проходить ще бл. 150 м і повертає на захід, поступово опускаючись по схилу на дно яру, де збереглися сліди дамби, по якій вона переходила на другий берег (рис. 2).

На городищі було закладено три розкопи. Розкоп I закладено на місці однієї із т.зв. западин біля північного (внутрішнього) підніжжя крайнього напільного валу городища. Глибина западини бл. 0,5 м, розміри: 4,60 (пн.—пд.) × 4,20 м (зх.—сх.). Поруч із дослідженою запади-

Рис. 1. Картосхема розміщення городищ в околиці с. Біле

ною розташовані ще дві, менш глибокі (одна з них — за 3 м на захід, друга — за 4 м на схід). Загалом такі западини характерні для короткотривалих поселень кінця I тис. н. е. у Прикарпатті. Ці поселення існували нетривалий час, а після припинення їх функціонування ці ділянки не заселялися і поросли лісами, що сприяло консервації решток будівель. Вивчення такого типу об'єктів на Буковині і Західному Поділлі започаткував Б.О. Тимошук [Тимошук, 1990,

с. 146—151, 154—160 та ін.]; виявлені вони і на Лівобережжі — на городищах Тітчиха, Ново-троїцьке, Велике Боршівське. Загалом їх глибина становить 0,3—1,0 м, діаметр западин 2,5—5,0 м [Ляпушкин, 1958, с. 9, 55, 62; Пуздерко, Шишак, 1994, с. 50; Михайлина, 2007, с. 49].

Заповнення котловану складалося з двох основних шарів: верхнього — темного гумусованого суглинку, у нижній частині якого спостерігається прошарок, насичений камінням і вугликами, і нижнього — темно-жовтого суглинку (рис. 3, а). Подібна стратиграфічна колонка зафіксована нами у синхронному житлі з Теробовлі (ур. Замкова Гора, ліс) [Миська, Погоральський, 2006, с. 260].

Глибина котловану — 1,20 м від рівня сучасної поверхні, розміри — 3,00 × 3,10 м. Нижня частина котловану викопана у материковій глині, долівка глиняна, добре утрамбована, нерівна (особливо у північній частині). У долівці в кутах та посередині північної і східної стін котловану виявлено 6 ямок діаметром 0,10—0,20 м, глибиною 0,15—0,20 м, деякі з яких можна інтерпретувати як стовпові (рис. 3, б). Ділянка долівки біля західної стінки не була вивчена, оскільки тут росло дерево. Таке розташування стовпових ямок також є типовим для жител останньої чверті I тис. н. е. і виділяється Л.П. Михайлиною у варіант 1 стовпової конструкції стін житлових споруд [Михайлина, 2007, с. 83, рис. 38].

У південно-західному куті котловану знаходилися рештки печі-кам'янки, з первинними розмірами 1,00 × 0,90 м, висотою 0,3 м над рівнем череня (рис. 3, б). Піч складена з каміння різних

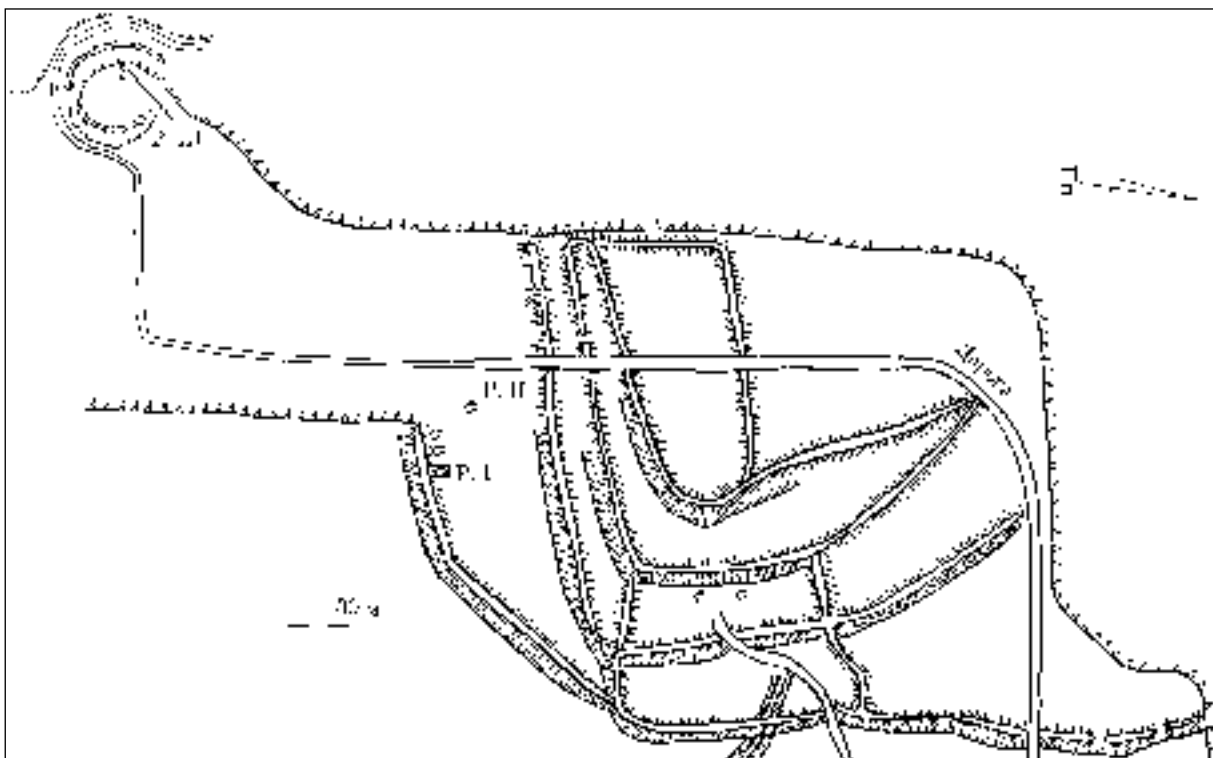

Рис. 2. Біле III. План-схема городища із зазначенням розкопів

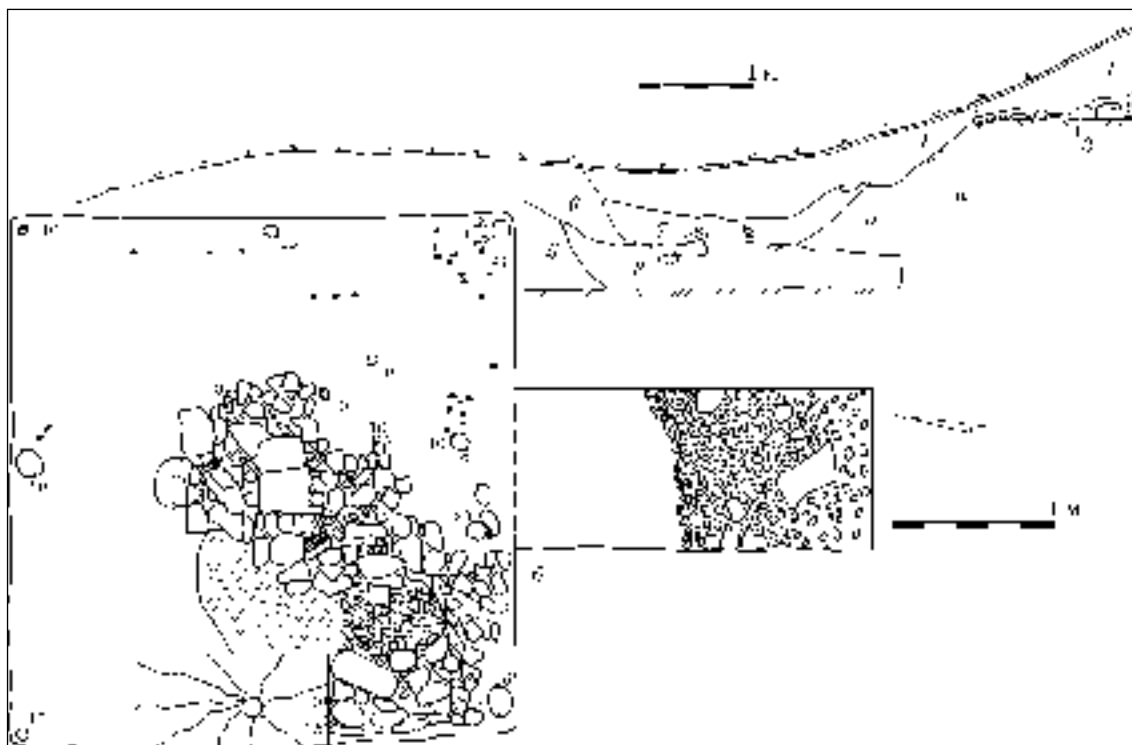

Рис. 3. Біле III. Переріз (а) та план (б) розкопу I

розмірів, можливо, із використанням гумусованого ґрунту для скріплення. Вона знаходилася на відстані бл. 0,10 м від стінок житла. Черинь, розмірами 0,6 × 0,7 м, помітно увігнутий в центральній частині, що, можливо, пов'язано з необхідністю збільшити об'єм паливної камери. Тильна стінка паливної камери викладена з каменів середньої величини, а бічні — з 4-х великих. Устя печі обернене до півночі, долівка перед устям встелена майже суцільним тонким прошарком попелу, що утворився внаслідок очистки печі.

Найімовірніше, навколо печі існувала якась дерев'яна обшивка, від якої залишилися стовпові ямки діаметром 0,10—0,15 м, глибиною 0,20—0,30 м, по всіх чотирьох кутах основного масиву печі (один зі стовпів одночасно був кутовим стовпом житла) (рис. 3, б). Аналогічні стовпові ямки від облицювання печей виявлені у Ревне I, Коростуватій, Монастирку, Глинжанах V [Михайлина, 2007, с. 96—97]. Водночас В.К. Козюба припускає, що стовпові ямки навколо печі могли підтримувати дерев'яний настил над піччю, що використовувався для спання або зберігання посуду і продуктів [Козюба, 1998, с. 41—42].

До північно-східного кута основного масиву печі прилягало велике скупчення каміння різної величини, яке лежало на прошарку суглинку, товщиною до 0,15 м, тому, очевидно, могло належати до конструкції печі. Оскільки південно-східний кут печі був майже повністю розібраним, можливо згаданий розвал походить із цього кута та верхньої частини стінок печі. Характер скупчення дозволяє припустити, що воно пов'язане з підготовкою до реконструкції опалювальної споруди, яку так

і не було завершено, або внаслідок ритуального розбирання печі [Филипчук, 1995, с. 231].

У заповненні, на долівці та в розвалі печі виявлено 40 фрагментів (вінчики, дещо, стінки) горщиків, сковорідок, мисок (рис. 4). Фрагменти горщиків — кружальні та ліпні, в глиняному тісті домішки жорстви і шамоту, піску, вапняку. Колір — сірий та коричневий. Посуд прикрашений лінійним та хвилястим орнаментом, заціпами по вінчику, пальцевими вдавненнями.

Фрагменти сковорідок ліпні, з рослинними домішками, шамотом, жорствою, піском у тісті. Колір — сірий та коричневий. Один вінчик сковорідки прикрашений заціпами. Виявлено один фрагмент вінчика ліпної миски, з домішками шамоту і жорстви у тісті. Загалом керамічний комплекс житла можна датувати кінцем IX — X ст. ¹

У прирізці, що була здійснена від житла до підніжжя валу, на незначній глибині виявлено кам'яну вимостку (товщиною бл. 0,20 м), яка очевидно йшла паралельно гребеню валу (рис. 3). Вона складається переважно з дрібного каміння і 7 більших каменів, перемішаних з вугликами. Каміння площадки лежить на світло-коричневому суглинку. З вимостки походять кістки (6 шт. — ребра, стегові, щелепна) і 18 фрагментів кераміки — горщиків, сковорідок, мисок (рис. 5).

Горщики кружальні, з домішками шамоту, жорстви, червоного і сірого пісковика, вапняку у глиняному тісті, поверхня сірого і корич-

1. Висловлюємо вдячність начальнику ТОКІОПІКМ.О. Ягодинській за датування керамічних комплексів з пам'яток.

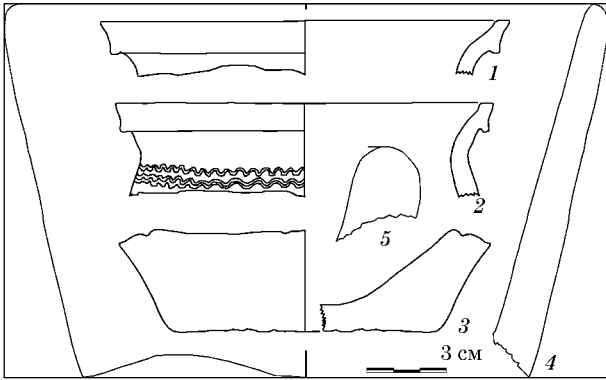

Рис. 4. Біле III. Керамічний комплекс з долівки житла

невого кольору. Прикрашені хвилястим орнаментом, зашипами по вінчику, проколами під вінчиком.

Сковорідки ліпні, з рослинними домішками, жорствою, шамотом і піском у глиняному тісті, поверхня коричневого і сірого кольору.

Миски ліпні, з рослинними домішками, шамотом, жорствою і (вапняком) у тісті, коричневого кольору.

Розкоп II закладено з метою визначення конструктивних особливостей валу та часу його спорудження в місці, де дорога, що йде через городище, проходить крізь другу лінію оборони (рис. 2). Зачистка північно-західної стінки в'їзду показала, що основа валу знаходиться нижче від рівня сучасної поверхні в'їзду. Для вивчення нижніх шарів насипу валу закладено траншею (1 × 10 м). Висота гребеня валу над умовним нулем (рівень сучасної дороги з внутрішньої сторони валу) — 0,65 м, глибина траншеї до материка — 1,35 м.

У профілі траншеї вдалось простежити конструктивні особливості валу (рис. 6, а). На рівні давньої поверхні (похований горизонт виступає у вигляді смуги чорного гумусованого суглин-

ку) було зроблено підсипку зі світлого суглинку товщиною 0,2—0,4 м. На його поверхні поставлені дерев'яні конструкції, залишками яких є шар світлого суглинку, насичений вугликами (товщиною 0,2—0,3 м (із зовнішнього боку потоншується до 0,1 м), шириною бл. 5 м). У цьому шарі виявлено кілька фрагментів ліпного посуду. Серед них виділяється вінце ліпного горщика (рис. 7, 1). В керамічному тісті простежуються домішки шамоту та піску, випал нерівномірний, колір коричневий. Кераміку такого типу за аналогіями можна датувати кінцем IX — X ст. Вище знаходиться шар коричневого суглинку (0,6—0,8 м).

Розкоп III закладено на укріпленому ескарпом майданчику, що знаходиться в місці, де дорога з городища повертає на західний схил гори і спускається до дна яру. На південному краю площадки закладено траншею (1 × 6 м) (рис. 2).

У західній частині траншеї (на краю майданчика) зафіксовано рівчак, глибиною 0,4 м (рис. 6, б). Він розташований паралельно до схилу і заповнений чорним гумусованим суглинком. На східному боці рівчака та далі до центру траншеї (бл. 4 м) залягав прошарок світло-сірого суглинку (товщиною 0,1—0,2 м) із значним вмістом дрібного вапняку. На дні рівчака зафіксовано скупчення каміння середніх та дрібних розмірів. Воно було викладене в ряд. Можливо описаний рівчак з камінням є залишком стіни-частоколу, яким був огорожений майданчик.

За 4 м від західного краю траншеї, в місці, де завершується шар світло-сірого суглинку із значним вмістом дрібного вапняку, простежено яму (шириною 0,8 м, глибиною 0,25 м), заповнену чорним гумусованим суглинком. У ній виявлено уламки кружального посуду, серед яких виділялись три вінця горщиків (рис. 7, 2—4). Перше має манжетоподібну форму, в керамічному тісті присутні домішки піску, випал нерівномірний, колір сіро-коричневий. Гор-

щики такого типу датуються X ст. Вінця двох інших фрагментів відігнуті та мають заокруглений край. У керамічному тісті наявні домішки дрібного піску та шамоту; датуються посудини такого типу XII—XIII ст.

Розташування майданчика та фрагменти кераміки X ст. свідчать про те, що зазначене укріплення було складовою частиною городища, а його основною метою був контроль за дорогою, що йшла через яр.

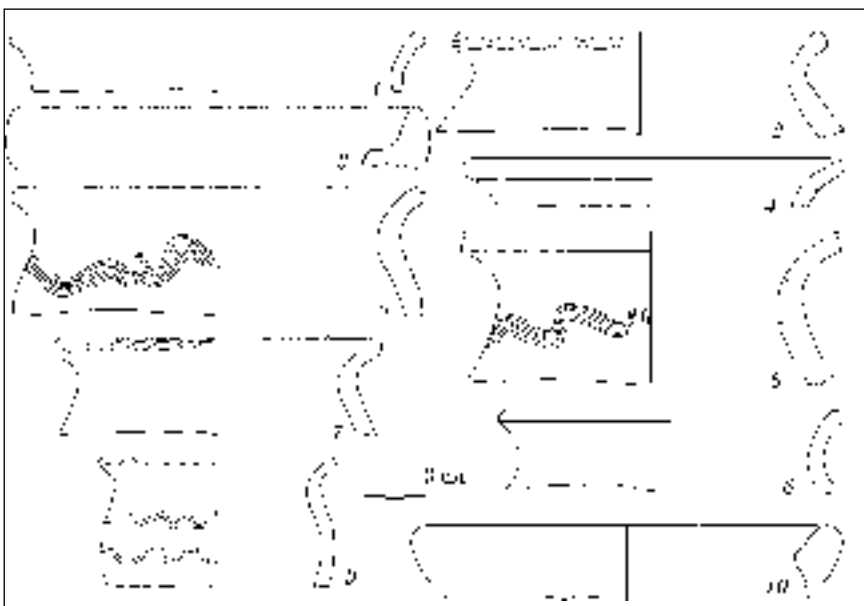

Рис. 5. Біле III. Керамічний комплекс з вимостки зовнішнього валу

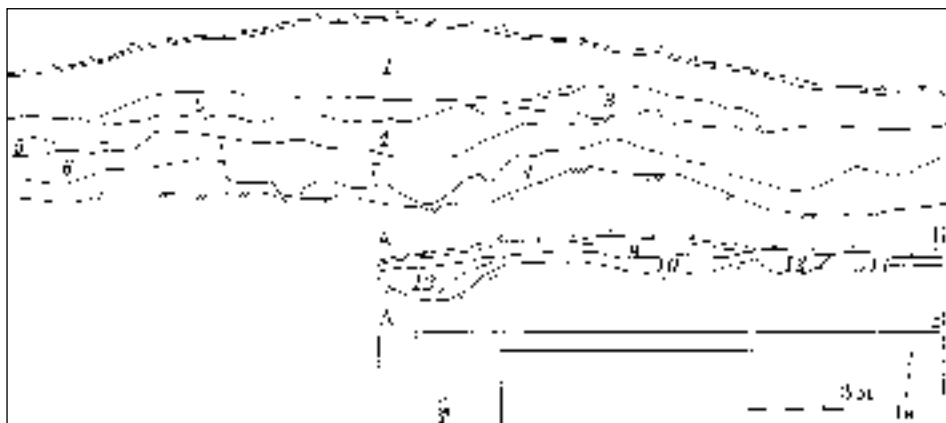

Рис. 6. Біле III. Стратиграфічний переріз розкопу II (а) та переріз і план розкопу III (б)

З південного боку від городища (200—300 м) при обстеженні околиць Р. Миською та М. Ягодинською було виявлено близько десятка западин, аналогічних до тієї, що розкопана на городищі. Очевидно тут існувало синхронне селище.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ БІЛЕ I (ур. МОНАСТИРИЩЕ)

Городище Біле I знаходиться в ур. Монастирище на горі, що зі східного боку замикає устя потоку при його впадінні в Серет. Згідно з місцевою легендою (з поширеним в Україні сюжетом) тут був монастир, який нібито провалився під землю через прокляття, накликає якоюсь дівчиною. Городище оточене однією лінією оборони — з напільної сторони обнесене валом та ровом (рис. 8, а). Висота валу (з пн.—сх. боку) 2,7 м, ширина основи валу 9 м, глибина рову 1 м. З пд.—сх. боку простежуються сліди в'їзду шириною 3 м.

На площадці городища проведено розвідкове шурфування. Перший шурф закладено за 10 м на північ від в'їзду на городище (рис. 8). Поверхня тут має незначний нахил до центру городища. Стратиграфія шурфу мала такий вигляд:

- тонкий шар (до 0,05 м) лісової підстилки;
- шар чорного суглинку (культурний шар) (0,2—0,3 м);
- світло-жовтий суглинок (материк).

В культурному шарі шурфу I зібрано значну кількість кераміки та точильний брусок (рис. 9, 5).

Другий шурф було закладено за 50 м на північ від першого, за 10 м від валу. Стратиграфія шурфу аналогічна до першого, з різницею товщини культурного шару (0,4 м). В ньому фіксувались безсистемні скупчення каменів дрібного та середнього розміру. Також виявлено фрагмент скляного псевдокрученого браслета чорного кольору (рис. 9, 3) та значну кількість фрагментів кружального посуду (рис. 9). Більшість уламків датується XII—першою половиною XIII ст. Цей посуд має тонкі стінки, добрий випал, коричневий або сірий колір. В керамічному тісті домішки піску, інколи шамоту. Серед вінець переважають відігнуті із заокругленим

краєм або загнутим до середини у вигляді валика. Виділяється три вінця X ст., один з яких ліпний (рис. 9, 11) та два кружальні (рис. 9, 14). Вони сірого кольору, в їх керамічному тісті присутні домішки піску та шамоту. Також виявлено одне вінце та ручку горщиків XIX—поч. XX ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ БІЛЕ II

Городище Біле II має складну структуру і складається з чотирьох ліній оборони (рис. 10, а). Центральна площадка городища — у формі неправильного овалу (130 × 60 м), витягнутого по лінії північний захід — південний схід. По всьому периметру схили площадки ескарповані; в окремих місцях простежуються залишки невеличкого валу. На схилі зустрічаються численні скупчення обпаленої глини.

Друга лінія оборони також простежується по всьому периметру городища, але тут ескарповані лише стрімкі схили гори. З напільної ж сторони городище захищене високим валом та ровом, у яких з північного та північно-східного боків простежуються два в'їзди (розрив валу та засипка рову). Глибина рову біля північно-східних воріт 4 м, висота валу 3 м; висота засипки рову (над рівнем дна рову) — 1,5 м. Глибина рову біля північних воріт 5 м, висота валу 3,5 м; висота засипки рову — 3 м. Наступні дві лінії у вигляді ровів та валів починаються біля країв схилу та йдуть перпендикулярно до нього. Біля підніжжя пам'ятки, у верхів'ях яру, який захищав городище зі сходу, знаходиться джерело.

На краю схилу внутрішньої площадки з північно-східного боку було закладено шурф (1 × 1 м) (рис. 10).

Стратиграфія західної стінки шурфу мала такий вигляд:

- тонкий шар лісової підстилки (до 0,05 м);
- світло-сірий суглинок (0,15—0,2 м);
- коричневий суглинок (0,2—0,4 м);
- мішаний темно-коричневий суглинок (0,2 м);
- шар чорного суглинку (культурний шар) (0,2—0,3 м);

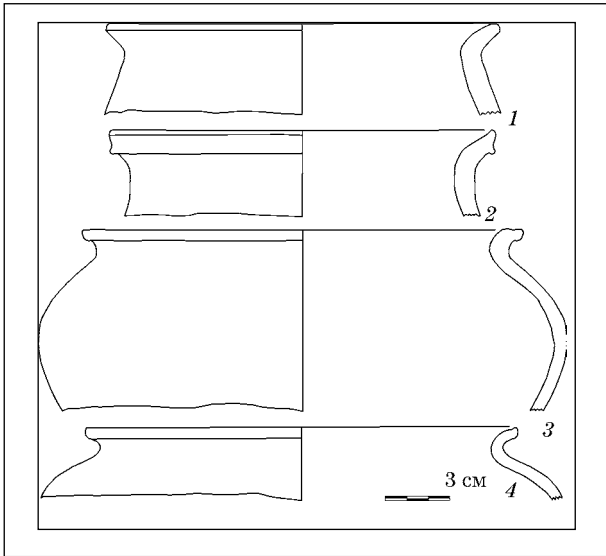

Рис. 7. Біле III. Керамічний комплекс з розкопу II (1) та III (2—4)

- світло-жовтий суглинок (материк).

У культурному шарі виявлено фрагменти кераміки XII — першої половини XIII ст., зокрема чотири вінця (рис. 9, 1, 4, 6, 8). Вони мають тонкі стінки коричневого кольору з добрим випалом; у керамічному тісті — домішки піску та незначної кількості шамоту і жорстви.

Отже, в результаті навіть відносно незначних за обсягом археологічних досліджень на трьох городищах поблизу с. Біле було здобуто важливі матеріали, що стосуються планувальної структури пам'яток, їх соціального змісту, датування, забудови, конструктивних особливостей оборонних і житлових споруд.

На городищі Біле III встановлено датування та конструктивні особливості двох зовнішніх ліній оборони та заглибленого житла, яке датується кінцем IX — X ст. В одному з кутів житла знаходилися рештки печі-кам'янки, а скупчення каміння поруч з нею вказує на підготовку печі до ремонту чи перебудови. В долівці житла зафіксовано стовпові ямки від дерев'яного облицювання стін котловану, стінок печі та внутрішніх конструкцій житла. Щодо конструкції стін, то ймовірно вони були комбінованими: земляні стінки котловану облицьовані плахами за допомогою каркасно-стовпової конструкції, а наземна частина споруди була побудована у зруб. Вхід у житло очевидно знаходився у північній стінці, навпроти устя печі, що пов'язано з мікротопографією ділянки та планувальною структурою городища (з півдня від житла знаходився вал). У загальних рисах це житло є типовим для Дніпро-Дністровського межиріччя у цей період.

Зовнішня лінія оборони, що складалась з валу та рову, була споруджена на межі IX / X ст. В основі валу з внутрішньої сторони знаходилась кам'яна вимостка, що відігравала роль кріпиди або була частиною внутрішніх

дерев'яно-земляних конструкцій валу. Другий вал був синхронним з першим, проте можливо мав іншу конструкцію. В його основі знаходилась дерев'яна конструкція, ймовірно пустотіла кліть.

У південній частині городища, на краю схилу був споруджений укріплений майданчик, з якого велася охорона дороги, що йшла до городища з дна яру. В шурфі, закладеному на майданчику, було виявлено сліди від частоколу, яким ймовірно був оточений майданчик. Для встановлення типу конструктивних особливостей валів зазначеного майданчика та внутрішніх валів городища потрібні подальші археологічні дослідження.

Археологічними дослідженнями синхронних пам'яток у Прикарпатті встановлено, що у IX—XIII ст. поширеними були кілька типів конструктивних рішень оборонних укріплень: частокіл, «столпіє» (горизонтальні колоди, закріплені між вертикальними стовпами та з клітьями-вежами на певній відстані одна від одної), суцільні кліті-зруби [Тимошук, 1982, с. 9—13; Михайлина, 2007, с. 62—67]. В XI—XIII ст. останній тип конструкції стає провідним в оборонному зодстві Русі, і ймовірно був застосований в укріпленнях городищ Біле I—II, хоча на цих пам'ятках зі сторони ескарпованих крутосхилів також міг використовуватись і частокіл.

Щодо соціального змісту городищ біля с. Біле, то наразі можна лише зробити попередні припу-

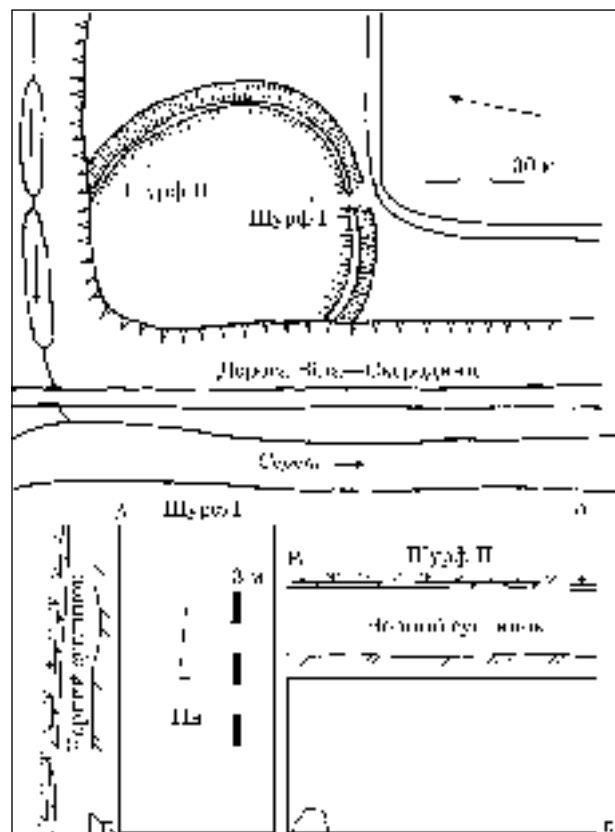

Рис. 8. Біле I. План-схема городища (а), переріз та план шурфів (б)

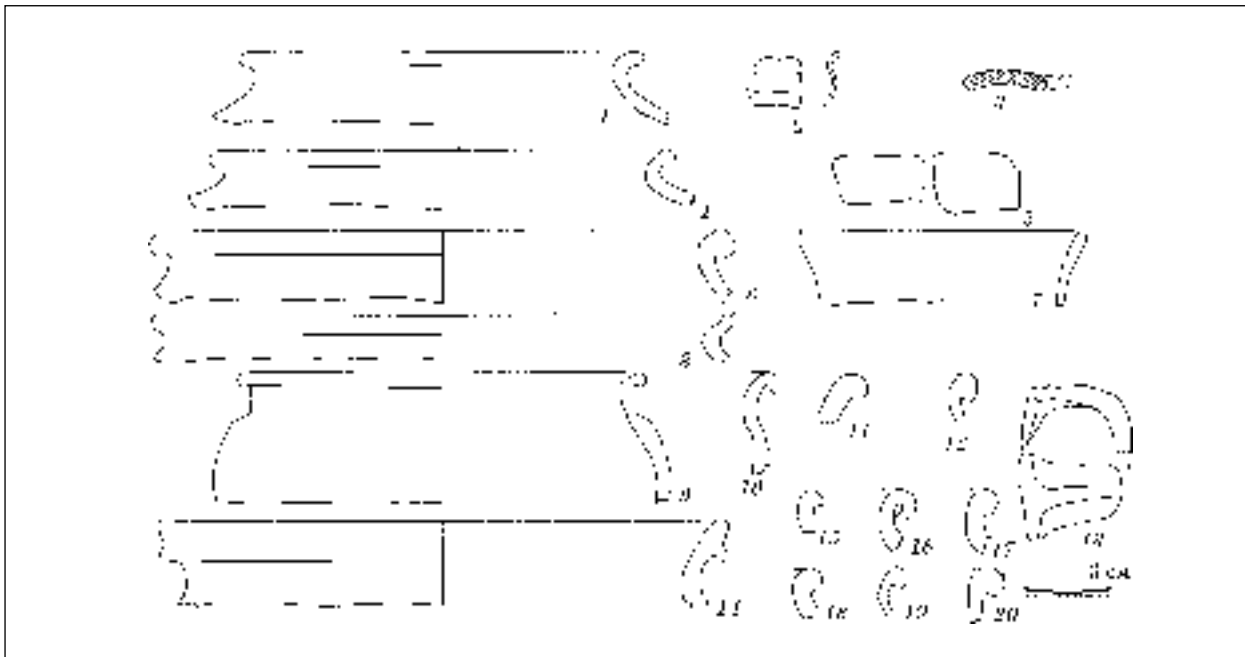

Рис. 9. Знахідки з городищ Біле I та Біле II

щення, опираючись на їх датування та планувальну структуру. Очевидно городище Біле III було общинним адміністративно-господарським центром, який виник на рубежі IX / X ст. Його функціонування було нетривалим (про що свідчить малопотужний культурний шар і незначна кількість житлових споруд), а загибель скоріш за все пов'язана із приєднанням Подністров'я до Київської Русі наприкінці X ст. [Филипчук, 2008, с. 95]. Поширення централізованої князівської влади в регіоні спричинило появу нових типів укріплених поселень — князівських фортець, сторожових укріплень, феодальних замків (боярських дворів), які характеризуються певними ознаками оборонних ліній, внутрішньої забудови, функцій [Тимошук, 1982, с. 9—13]. До котроїсь із цих категорій безперечно належали городища Біле I—II, однак їх чітка ідентифікація може бути здійснена лише після продовження досліджень. Отже, із руйнуванням племінної поселенської структури, центром якої було городище Біле III, його функції перебирають розташовані неподалік феодальні фортеці (Біле I—II). Очевидно вигідне розташування місцевості стало причиною того, що нові осередки виникають у безпосередній близькості від старого общинного центру. Можливо, назва ур. Монастирище і ймовірно існування тут черненого осідку свідчить, що в околицях сучасного с. Біле у середньовіччі існував досить значний поселенський осередок, в який входили фортеця, монастир і, очевидно, неукріплені селища, які наразі не виявлені, але існування яких не викликає сумніву.

Загалом археологічний комплекс поблизу с. Біле очевидно слід розглядати з точки зору полісної і бургівської моделей розвитку укріп-

лених поселень Прикарпаття [Филипчук, 1994, с. 9—11; Овчинніков, 1994, с. 25—26].

На городищах Біле I та Біле II у розвідкових шурфах виявлено кераміку княжого часу (XII — першої половини XIII ст.). Таке датування можливо є додатковим аргументом на користь гіпотези Л.Є. Махновець, який пов'язує з цими городищами літописне місто Моклеков, зазначаючи: «Моклеков — городище у Галицькій землі, на правому березі р. Серету, нині 3 городища на околиці с. Біле (тут колись був фільварок Мокляки) Чортківського р-ну Тернопільської області» [Махновець, 1990, с. 559]. В літописі Моклеков згадується з приводу походу польського короля Лєська на Галичину у 1214 р.: «потом же Лєсько не можаше прияти Галича . но шедь воева школо Теребовла . и школо Моклекова . и Збыража . и Бьковень взать быі Лахи и Роусью» [ПСРЛ, 1908, стлб. 730]. Під час обстежень пам'яток було встановлено, що назва Мокляки збереглась до сьогодні, вона охоплює територію, що значною мірою співпадає з ур. Черна, на якому, згідно місцевої легенди знаходилось первісне місто Чортків, звідси і назва урочища. [Миська, 2005, с. 26] Проте, тут знаходиться найбільше городище, на якому виявлено матеріали X ст. Городища XII — першої половини XIII ст. віддалені від нього на відстані бл. 2 км вниз по течії потічка. Нажаль, дослідження, проведені на цих пам'ятках ще дуже фрагментарні, щоб повною мірою охарактеризувати їх місце у системі заселення басейну Серету в добу середньовіччя та остаточно ідентифікувати ці пам'ятки з літописним містом.

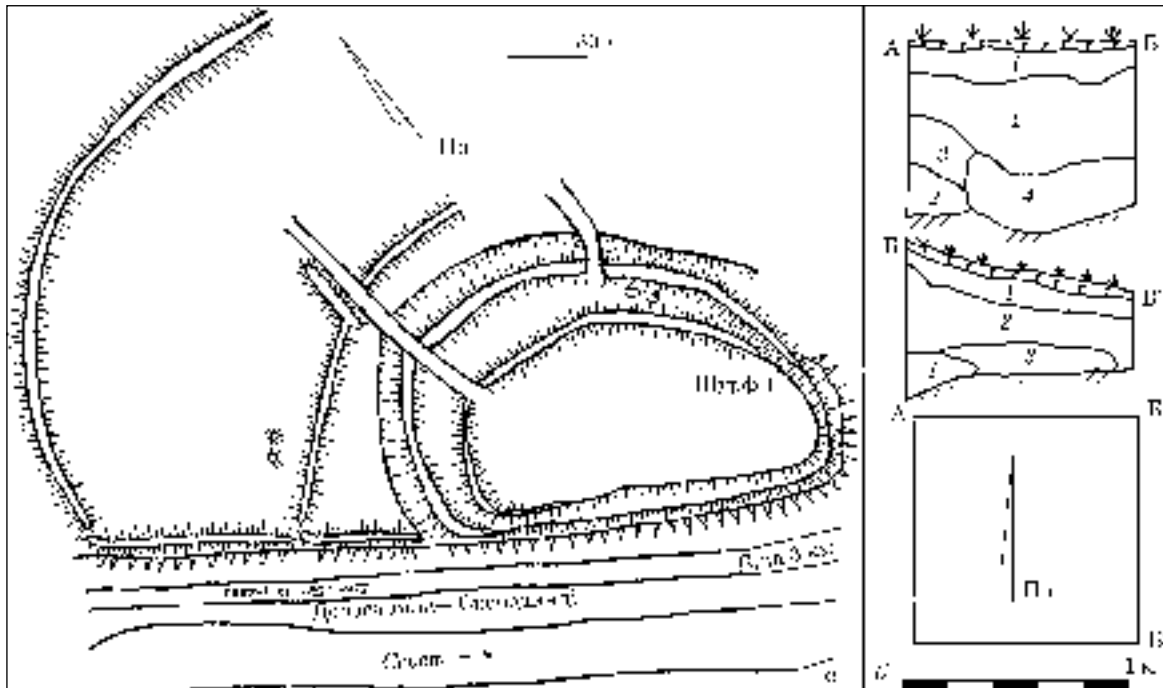

Рис. 10. Біле II. План-схема городища (а), переріз та план шурфу (б)

Полное Собрание Русских Летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — СПб., 2004.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА. — 1958. — № 74.

Махновець Л.С. Іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний показник. Коментарі // Літопис Руський. — К., 1990. — С. 465—580.

Миська Р. Звіт про археологічні дослідження на території Теробовлянського, Буцацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р.

Миська Р., Погоральський Я. Археологічні дослідження у Теробовлі // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2006. — Вип. 9. — С. 249—268.

Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.

Козюба В.К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.) // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 28—46.

Овчинников О. Від полісу до бургу. Модель розвитку міст Прикарпаття // Еволюція розвитку слов'янських гравів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. — Львів, 1994. — С. 25—26.

Пуздерко В., Шишак В. Топографія поселень VIII—XII ст. в околицях Стільського городища // Еволюція розвитку слов'янських гравів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. — Львів, 1994. — С. 50—52.

Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. — К., 1982.
Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI—X в. н. э. — М., 1990.

Филипчук М. Генезис прикарпатських городищ VIII—X ст. з позицій полісної структури суспільства (Постановка проблеми) // Еволюція розвитку слов'янських гравів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. — Львів, 1994. — С. 9—11.

Филипчук М. Східнослов'янське житло X—XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. — Львів, 1995. — Вип. 6. — С. 219—233.

Филипчук М. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології. — Львів, 2007. — Вип. 3. — С. 68—135.

Przybyslawski W. 1906 Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi Wschodniej. — Lwów, 1906.

R. G. Myska, Ya. V. Poguralsky

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS NEAR VILLAGE BILA IN CHORTKIV REGION

Archaeological excavations showed the most forts (Bila III) dated end IX—X ct. AD and can be interpreted as prince's fortress. Two others forts is situated on the left bank of the river Seret concern to XII—XIII ct. AD. They could be connected with annalistic Moklecov. Although for final decision of question necessary more scale archaeological excavation.